

אוריאל טויטו

מפת ארץ ישראל שצייר רש"י¹

במאמרו "גאוגרפיה של ארץ ישראל וסביבותיה בפירושי רש"י לתנ"ך", היטיב ד"ר ניסים אליקים לתאר את גבולותיה של ארץ ישראל, על פי פירושו של רש"י לבמדבר לד, ועל פי מקבילות בפירושו של רש"י. הכותב הראה כיצד עמדה לו בקיאותו של רש"י במקראות, כך שיכול היה להבין מתוכן את צורת מפת הארץ.

נוסיף שתי נקודות על דבריו:

גבולות הארץ מתוארים על ידי רש"י במספר מקומות, כפי שהראה הכותב. המקום העיקרי שבו מפרש רש"י בפרוטרוט את גבולות הארץ הוא בפירושו לבמדבר לד. בקטע ארוך משרטט רש"י את גבולות הארץ וממקם את כל נקודות הגבול והיישובים שדרכם עובר הגבול, וכבר עמד על כך כותב המאמר. כך הוא כותב בפתיחת דבריו (עמ' 22):

ידיעות גאוגרפיות מרשימות מגלה רש"י בפרשת גבולות הארץ בבמדבר לד, ואגב כך הוא ממקם עמים וארצות במפת המרחב [...] דברי רש"י אלו (בפירושו לבמדבר לד) מתארים מפה גאוגרפית מדויקת של עמים וארצות המקיפים את ארץ ישראל בדרום ובמזרח, כאילו עמדה לפניו מפה תנ"כית מצוירת.

ואמנם עמדה לפני רש"י מפה תנ"כית שצייר הוא עצמו. עדות על כך מצויה בפירוש הרשב"ם על הפסוק: "זאת הארץ אשר תיפול לכם בנחלה" (במדבר לד, ב) שעליו כתב הרשב"ם: "רבינו זקני (=רש"י) פירש וצייר תחומין". אברהם ברלינר, במהדורת פירוש רש"י לתורה שהוציא בשנת 1866², ציין שבשלושה כתבי היד שהיו לפניו, בפרשת מסעי, הובאו ציורים של תחומי ארץ ישראל, אך הוא לא פרסמם במהדורתו. בעקבותיו הלכו גם מהדירים ומדפיסים של פירושי רש"י הבאים אחריו ולא פרסמו את המפה שצייר רש"י. כך שבפועל, באף אחת

1 תגובה למאמרו של ניסים אליקים, הגאוגרפיה של ארץ ישראל וסביבותיה בפירושי רש"י לתנ"ך, אורשת א, תש"ע, עמ' 21–45.

2 רש"י על התורה, מהדורת אברהם ברלינר, ברלין תרכ"ז, במדבר לד, ג, הערה ה, עמ' 300.

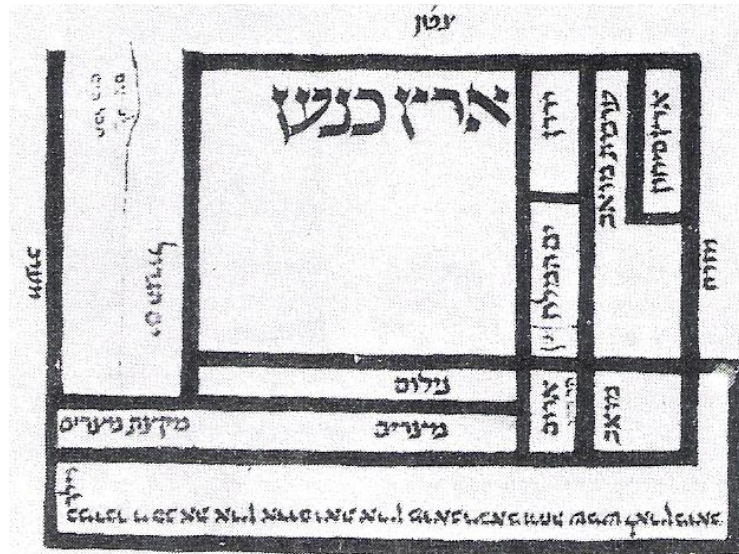
ממהדורות רש"י שבדפוסים לא נדפסה המפה שצייר רש"י. העיר על כך מו"ר אבי זצ"ל, פרופ' אלעזר טויטו, בפרסום משנת תשס"א:³

הדבר מעורר תמיהה, שכן הציור מופיע בכמה כתבי יד של פירושי רש"י – כגון בכ"י מינכן 5 (משנת 1233 למניינם), בכ"י וינה 23 ווינה 24 (כנראה מסוף המאה ה-13) ובעוד כמה כתבי יד. בדור הקודם פרסם זאב וילנאי ז"ל מאמר בכתב עת מדעי על מפות ארץ ישראל של רש"י,⁴ אך המאמר נשכח משום מה וגם מהדורות חדשות ויפות, כגון "תורת חיים" ו"דעת מקרא" בהוצאת מוסד הרב קוק, לא כללו את המפה.

למעשה צייר רש"י שתי מפות ושתיהן מופיעות בכתבי היד, בפירושו לבמדבר לד. מפה אחת (איור מס' 1) מסמנת את מקומן של הארצות הסמוכות לארץ ישראל, ומפה שנייה (איור מס' 2) מפורטת יותר, וכלולים בה מקומות יישוב שדרכם עובר גבול ארץ ישראל המתואר בפרק. להלן תצלום המפות שבכתב יד מינכן 5, הלקוחות מתוך מאמרו של בצלאל נרקיס, בתוך ספר זאב וילנאי.⁵

- 3 עלון פרשת השבוע שבת בשבתו, פרשת מסעי, תשס"א.
 4 ז' וילנאי, המפה העברית של ארץ ישראל, ירושלים 1968, עמ' 5.
 5 א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 435–439.

איור מספר 1

איור מספר 2

יש לשים לב שבמפה באיור מספר 1 צד צפון הוא העליון, מימין המזרח ומשמאל המערב, כמקובל במפות שלנו, אולם במפה שבאיור מספר 2 צד מזרח הוא העליון, מצד ימין הדרום ומצד שמאל הצפון, כמקובל במפות בעולם העתיק. במרכזה של המפה המפורטת (איור מספר 2) מסביר רש"י כי הר ההר המוזכר בפרשת מסעי, אינו הר ההר שבו מת אהרון, וכך הוא כותב:

הר ההר זה אינו הר ההר שמת בו אהרון הכהן
 שהוא בדרומה של ארץ ישראל בקצה ארץ אדום
 וזהו בצפונה והוא קרוי בלשון משנה טורי
 אמנון ועליו שנינו במסכת גיטין איזו היא
 ארץ ואיזו היא חוצה לארץ כל ששופע ויורד
 מטורי אמנון לפני ארץ ישראל מטורי אמנון
 ולחוץ חוצה לארץ ונותן התנא סימן במימי
 הים שיש בים במקצוע הצפוני מקצתו בארץ
 ומקצתו חוצה לארץ לפי שההר נכנס לתוכו וכל
 הרים משופעים הם וההר הזה שופע ויורד לצפון
 ולדרום משופעו לדרום ארץ ישראל משיפועו
 לצפון חוצה לארץ לפי שההר מצר צפוני הוא
 לארץ והר ההר אין זה שם ההר
 אלא הר על גבי הר כמין תפוח

לאחרונה עסקו מספר חוקרים במפות המופיעות בכתבי היד של רש"י ובמשמעותן הפרשנית וההיסטורית. לדוגמה ראו מאמרו של בנימין זאב קדר, "מפת ארץ כנען שצייר רש"י ורקעה הכרטוגרפית" ובהפניות שבהערה.⁶ לא נותר אלא לקוות שעיסוק מחודש זה יביא להשבת האבדה אל מקומה, אל תוך פירוש רש"י לתורה.

6 ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, מרכז זלמן שזר, ירושלים תש"ע, עמ' 111-128. וראו עוד: א' גרוסמן וב"ז קדר, "מפות ארץ ישראל שצייר רש"י ומשמעותן ההיסטורית", איגרת, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 25 (כסלו תשס"ד), עמ' 26-29; י' עפר, "מפות ארץ ישראל בפירוש רש"י לתורה – ומעמדו של כתב יד לייפציג 1", תרביץ, עו, ג-ד (תשס"ז), עמ' 435-443; ד' שניאור, "ערכה של מפת תחומי ארץ ישראל בפירוש רש"י בכ"י פריז 155", תרביץ, עח, ג (תשס"ט), עמ' 371-381.

עיון במפות מעלה שרש"י הצליח, מתוך לימוד הכתובים, לשחזר בצורה מרשימה את מפת ארץ ישראל. אכן, תיאורו של רש"י את גבולות הארץ תואם ברובו את המציאות כפי שאנו מכירים אותה היום, אולם את הארצות שבגבולה הדרומי של ארץ ישראל תיאר רש"י כך (במדבר לד, ג) :

שלוש ארצות יושבות בדרומה של ארץ ישראל זו אצל זו : קצת ארץ מצרים, וארץ אדום כולה וארץ מואב כולה.

ארץ מצרים במקצוע דרומית מערבית, שנאמר בפרשה זו : מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה. ונחל מצרים היה מהלך על פני כל ארץ מצרים, שנאמר : מן השיחור אשר על פני מצרים (יהושע יג, ג). ומפסיק בין ארץ מצרים לארץ ישראל.

וארץ אדום אצלה לצד המזרח.

וארץ מואב אצל ארץ אדום בסוף הדרום למזרח.

וכשיצאו ישראל ממצרים, אם רצה המקום לקרב את כניסתם לארץ היה מעבירים את הנילוס לצד צפון ובאין לארץ ישראל, ולא עשה כן, וזהו שנאמר : ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים (שמות יג, יז), שהם יושבים על הים במערבה של ארץ כנען, כענין שנאמר בפלשתים : יושבי חבל הים גוי כרתים (צפניה ב, ה). ולא נחם אותו הדרך אלא הסיבן והוציאם דרך דרומה אל המדבר.

לדעת רש"י בגבולה הדרומי של הארץ נמצאות הארצות : מואב, אדום ומצרים, כך :

הים הגדול	ארץ ישראל		
	נילוס = נחל מצרים		
	ארץ מצרים	אדום	מואב

אכן כך צייר רש"י במפה (איור מספר 1) בשינויים קלים, את גבולה הדרומי של ארץ ישראל, כשהוא ממקם את מואב ואדום בדרומה של ארץ ישראל ולא במזרחה, וכן את נחל מצרים הוא מזהה עם הנילוס. על פי דברי רש"י הנילוס זורם ממזרח למערב, ולא מדרום לצפון, והוא הגבול שבין ארץ ישראל למצרים.

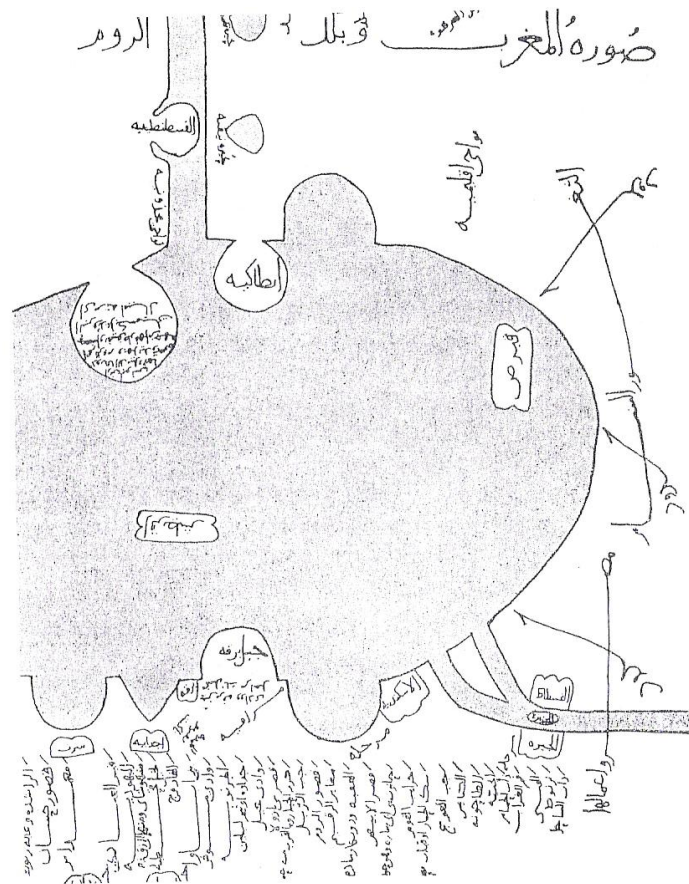
את הסיבה לטעות זו מוצא בצלאל נרקיס בכך שמקורותיו של רש"י היו הפסוקים בתנ"ך ודברי חכמים בתלמוד בלבד, ומתוכם לא יכול היה רש"י לדעת שהים הגדול יוצר מעין ברך וחופיו פונים מערבה, כך שהוא יכול להיות הן גבולה המערבי של ארץ ישראל הן גבולה הצפוני של ארץ מצרים. כך הוא כותב:⁷

במפה הראשונה (איור מספר 1) נראה ה"נילוס" כגבולה הדרומי של ארץ כנען, וניצב על "הים הגדול" שהוא הגבול המערבי. כפי שיתברר להלן, נובע הדבר המסתמכות מוחלטת על הכתובים להבנת הצורה, ועל אי ידיעתו של רש"י, שאיזור הים התיכון, שאליו נשפך הנילוס, נמתח בקו מזרח מערב, ואי הבנתו שהנילוס זורם מדרום לצפון. במפה השנייה (איור מספר 2) אין הנילוס מופיע כלל, ובמקומו נראה 'נחל מצרים' המתואר במקביל לים הגדול – גם זאת כנראה מתוך אי ידיעת צורתו של הים התיכון, שחופיו יוצרים ברך ומהווים גבול מערבי לארץ ישראל, אך גבול צפוני למצרים. גם היא מסתמכת בעיקר על הכתוב בתורה ועל הנאמר בתלמוד.

על דבריו האחרונים של נרקיס, שרש"י לא שם לב לעובדה שחופיו של הים הגדול פונים מערבה, ובכך הופך הים הגדול מגבול מערבי לארץ ישראל לגבול צפוני למצרים, יש להעיר, שבמפה עצמה, וכן בפירוש רש"י לבמדבר לד, ג (שהובא לעיל), דווקא מצוינת פנייתו של הים מערבה. רש"י הדגיש כי רק מקצת מארץ מצרים נמצא בדרומה של ארץ ישראל, ואילו חלקה השני מתפרש מערבה, כפי שהדבר מודגש במפה, שמצויר בה "מקצת מצרים" דרומית לים הגדול. מה הביא אפוא את רש"י למקם את הנילוס כנשפך לים הגדול מצד מזרח ולא מצד דרום?

בנימין זאב קדר⁸ הצביע על כך שבמפות רבות, מתקופת רש"י וקודם לו, מצויר הנילוס כזורם ממזרח למערב. נביא אחת מהדוגמאות המצויות במאמרו של קדר,⁹ של מפה המופיעה בכתב יד שהועתק בשנת 1086 ונמצא במוזאון ארמון טופקפי, איסטנבול. מספרו A3346:

7 נרקיס (לעיל הערה 5).
8 קדר (לעיל הערה 6), עמ' 123 ואילך.
9 שם, עמ' 127.

במפה זו הצפון למעלה והנילוס זורם ממזרח למערב ונשפך לים הגדול בשתי זרועות. מן הממצאים שהביא קדר עולה כי אין זו מפה יחידה, ואף מפות בארצות נוצריות ציירו את הנילוס כזורם ממזרח למערב. כך הוא מסכם:

לאור דברים אלה מתברר שמפתו של רשיי לא הייתה בגד יצירה יש מאין [...] מיקום הנילוס מדרום לארץ כנען, הזרמתו ממזרח מערבה, לים הגדול – כל אלה מצביעים על היכרותו של רשיי עם תוצר כלשהו של

המסורות הכרטוגרפיות אשר רווחו באירופה הקתולית תקופה ארוכה מאוד.

על פי דבריו נמצא כי מקורותיו של רש"י לידיעת הארץ לא היו רק פסוקי התורה ומאמרי חז"ל, אלא גם מפות שצוירו על ידי מלומדים נוצרים. אם כן, ייתכן שאכן הייתה מפה לפני רש"י בשעה שבא לפרש ולצייר את גבולותיה של הארץ.